

A study of the hadith scholars of the Wasit school of hadith: A case Study of Abu Taleb Anbari

Fatemah Zhian

Assistant Professor, Department of Quran and Hadith Sciences, Faculty of Theology and Humanities, Hazrat Masoumeh University (SA), Qom, Iran. E-mail: f.zhian@hmu.ac.ir

Article info.	Abstract
Article type: Research Article Article history: Received 08 November, 2023 Received in revised form 22 January, 2024 Accepted 03 February, 2024 Published online 21 March, 2025 Keywords: Wasit school of Hadith, Abu Taleb Anbari, Narrator of hadith, Waqifis.	Establishing the reliability of narrations is inextricably linked to assessing the credibility of the source(s) from which the narration originates and examining the chain of references to the book back to its author. Consequently, hadith scholars recorded their references to books in the introduction, preface, or bibliography of those books. Abu Taleb Anbari is one such narrator whose name appears in the references of a significant number of hadith sources. Therefore, examining his character is crucial to determining the credibility of these books. Given the differences of opinions and doubts of biographers regarding his level of truthfulness and religious affiliation, this research examines the accuracy of various opinions about this person, using a descriptive-analytical method, collecting data, and considering his environment and place of education. Studies suggest that the characteristics of the Wasit region, Anbari's scholarly homeland, can help to resolve certain ambiguities. While Anbari was influenced by the Waqifi school for a while due to his place of residence, he converted to the Imamiyyeh school towards the end of his life. Not only is he truthful, but most of his teachers are reliable in transmitting hadiths as well.

Cite this article: Zhian, Fatemah. (2025). A study of the hadith scholars of the Wasit school of hadith: A case Study of Abu Taleb Anbari. *Journal of Ketab-e Qayyem*, 15(1), 279-295. DOI: <http://doi.org/10.30512/kq.2024.20843.3778>

© The author.

Publisher: Meybod University.

DOI: <http://doi.org/000000000000000000000000>

Extended Abstract

Introduction

Efforts to verify hadiths, given the emergence of fabricated, distorted, forged, and other unreliable reports, appear to be essential. Consequently, rules and criteria have been established to distinguish these hadiths from authentic ones. Although, in recent years, there has been a closer focus on the chain of references of hadiths and the biographical evaluation of their narrators for various reasons, reliance on authoritative sources has consistently been regarded as a key method for accessing reliable hadiths. Indeed, in the past, the consistency of a hadith with the Arba'ma'a principles was considered as a significant indication of its authenticity. For this reason, companions of the infallible Imams (peace be upon them) sometimes presented collections of hadiths to them to ascertain the authenticity of the source. Later, a section called "Mishkhaḥ" was added to hadith collections to document the references. Bibliographies and summaries were also compiled. This led researchers and hadith scholars to avoid quoting sources without a reliable chain of narrators or an integrated chain. One of the individuals frequently mentioned in the references of numerous hadith collections, particularly those in the bibliographies provided by Shaikh al-Tousi and al-Najashi, is Abu Taleb Ubaidullah ibn Abi Zayd al-Anbari. Consequently, establishing his trustworthiness and religious affiliation, especially for those who consider a narrator's creed a criterion of reliability, is crucial in assessing the authenticity and, ultimately, the value of the quoted texts contained in various hadith collections.

Methodology

This research was conducted using a comparative-analytical method through library sources. The important research questions were 'did Abu Taieb al-Anbari possess sufficient integrity to allow us to trust the books that have reached us through him?', 'to what extent did his environment influence the manner of his interaction, reception, and transmission of narrations?', and 'to what extent were his beliefs and religious affiliation influenced by his scholarly origins?' Using an analytical method, this research attempts to examine the validity of the various existing opinions regarding the personality of al-Anbari. Therefore, the biographies of early and later scholars are used more than other sources.

Findings

Al-Anbari acquired his knowledge in Waset. The Waset school of hadith, compared to other schools like Medina, Kufa, Qom, and Baghdad, is less well-known. During the Umayyad period, Waset was predominantly inhabited by Sunnis. While historical evidence suggests that Shia scholars resided in Waset, accurately determining the exact date of their emergence in the city is challenging, as noted by Moazedi. Scholars like Ali bin Belal, Hesham bin Hakam, Ebrahim bin Hayyan, Abu Taeb al-Anbari and others are considered Shia hadith scholars of Waset (see Jafariyan, 1983, p. 341). The compilation of "Jawabat al-Masael al-Waredah men Wāsit" by Sheikh Sadouq is further evidence of the active presence of Shia in the region and their interaction with other Shia communities (ibid, p. 341). It is also reported that Zaydis lived in Waset during the 5th and 6th centuries, and Ismailis after the 6th century (Moazedi, 2006, p. 189). Furthermore, a group of Waqifis, such as Husayn bin Qayyama al-Waseti, resided and were active in the city (Tousi, 1967, p. 335). Other individuals, such as Mousa bin Bakr al-Waseti (ibid, p. 343) and Durayd bin Abī Manṣūr (ibid, p. 336), were also considered active Waqifi individuals in Waset. Amr ibn Khalid al-Waseti, a follower of the Batrī creed (ibid, p.

142), and Salma bin Sahl al-Aḥmar al-Waseti were among the non-Imami Shia narrators from the Waset region (ibid, p. 219; Najashī, 1987, p. 270). The majority of the inhabitants of this city are Sunni Muslims of the Shafi'i and Hanafi schools of thought. Shiite hadith activities in Waset took place from the 2nd to the 8th centuries AH. The presence of several famous narrators, such as Hesham ibn al-Hakam (Keshi, 1969, p. 255), may indicate Shiite hadith movements in this region. Other reports indicate the existence of narrators of Waseti origin or residents of Waset among the companions of the Imams (Pakatchi, 2012, pp. 139-143). Due to the numerous insecurities created for the Shiites of this region by some Sunnis and then by the Mongols, this hadith center did not have significant activity after the 8th century and declined. Regarding Anbari's religious affiliation, considerable discrepancies are observed, and perhaps one of the factors contributing to these differing opinions is the little-known nature of the Waset hadith school. There are also differences regarding Anbari's reliability. By citing the expression "the scholar is trustworthy" and pointing out his knowledge of hadiths, Najashi authenticated him (Najashi, 1987, p. 232). Sheikh Tousi, however, in his book *Rijal*, considers Anbari weak (Tousi, 1967, p. 432).

Conclusion

The majority of the inhabitants of Waset were Sunnis although Shiite sects, including the Waqefis, Ismailis, and Zaydis, were also present in the city as a religious minority. The religious fanaticism of the Wasetis led to numerous conflicts between different sects, which are reported in history books. There are differences and ambiguities regarding the name, religion, and authenticity of Anbari. His religion has been reported by Nawousi, Babushi, Ghali, Zaidi, Waqefi and Imami. He had two periods of religious life and certainly became an Imami towards the end of his life. On the other hand, considering that there was no trace of Nawousi and Babushi religions during Anbari's lifetime, these religions cannot be attributed to him. His being a Ghali is ruled out too because of his good acts of worship. In none of biographies and translations has Anbari been considered a Zaidi; only in the book *Alam al-Mualfin al-Zaydiyya*, his name is mentioned among the Zaidis, relying on his place of residence. Moreover, during Anbari's lifetime, Zaidis were not active in that city. There are several reasons to believe that he was originally a Waqefi, but, when he converted to the Imami sect and found no opportunity to express his religion in Wasit, he migrated to Baghdad. Najashi has authenticated Abu Taleb Anbari, but the Sheikh has considered him weak. Some believe that the weak person is another narrator named "Ansari" while "Anbari" is reliable. Due to the similarity of the scholars' opinions and other pieces of evidence, this view is not correct. A big body of evidence indicates the reliability and authenticity of Anbari.

بررسی محدثان حوزه حدیثی واسط: مطالعه موردی ابوطالب انباری

فاطمه ژیان ^{ID}

استادیار گروه علوم قرآن و حدیث، دانشکده علوم انسانی، دانشگاه حضرت معصومه (س)، قم، ایران. رایانامه: f.zhian@hmu.ac.ir

اطلاعات مقاله	چکیده
نوع مقاله: مقاله پژوهشی	هدف: توجه به اسناد روایات و بررسی حال روات، در دوران‌های اخیر رو به فزونی نهاده، اما همواره توجه به منبع معتبر، یکی از راه‌های دستیابی به روایات قابل اعتماد محسوب شده است. یکی از افرادی که در اسناد تعداد قابل ملاحظه‌ای از کتب روایی و خصوصاً، در اسناد موجود در فهرست شیخ طوسی و نجاشی به چشم می‌خورد، «ابو طالب عیبدالله بن ابی‌زید انباری» است. از این‌رو، به دست‌آوردن میزان وثاقت و روشن‌شدن مذهب او در احراز اعتبار یا بی‌اعتباری بسیاری از کتب روایی و به تبع آن، روایات مندرج در آنها اثرگذار است. روش پژوهش: این پژوهش با روش تطبیقی-تحلیلی و با استفاده از فیش‌برداری از منابع کتابخانه‌ای انجام شده است تا به این مهم پاسخ دهد که آیا ابوطالب انباری، از وثاقت لازم برخوردار بوده است تا بتوان به کتب منتقل شده از طریق او اعتماد کرد یا خیر؟
تاریخ دریافت: ۱۴۰۲/۰۸/۱۷	
تاریخ بازنگری: ۱۴۰۲/۱۱/۰۲	
تاریخ پذیرش: ۱۴۰۲/۱۱/۱۴	
تاریخ انتشار: ۱۴۰۴/۰۱/۰۱	
کلیدواژه‌ها:	یافته‌ها: در مورد مذهب انباری، اختلاف‌های قابل ملاحظه‌ای به چشم می‌خورد و چه‌بسا، یکی از عوامل بروز این اختلاف اقوال را بتوان در کمتر شناخته‌بودن حوزه حدیثی واسط که موطن علمی انباری محسوب می‌شود، جستجو کرد. گفته شده که اکثریت ساکنان شهر واسط را سنی‌مذهبان تشکیل می‌دادند. البته، فرقه‌هایی از شیعیان از جمله واقفیان، اسماعیلیان و زیدیان، به عنوان اقلیت مذهبی، در این شهر حضور فعال داشتند. مذهب انباری را ناووسی، بابوشی، غالی، زیدی، واقفی و امامی گزارش کرده‌اند. در مورد انتساب او به ناووسیان یا بابوشیان باید گفت که اساساً در پیدایش و شکل‌گیری چنین فرقه‌ای، تردید وجود دارد. شواهدی وجود دارد که غالی‌بودن او را منتفی می‌داند و در زمان انباری گزارشی از وجود زیدیان در منطقه واسط وجود ندارد. نجاشی با آوردن تعبیر «ثقة فی الحدیث عالم به» ضمن گوشزد نمودن علم او به احادیث، او را توثیق کرده، اما شیخ طوسی در رجالش او را ضعیف خوانده است.
واسط، حوزه حدیثی، ابوطالب انباری، راوی حدیث، واقفیان.	نتیجه‌گیری: نتایج پژوهش نشان می‌دهد که انباری دارای دو دوره از حیات مذهبی بوده و یقیناً در اواخر عمرش، امامی‌مذهب شده است. به نظر می‌رسد که او ابتدا واقفی‌مذهب بوده است؛ اما هنگامی که به مذهب امامیه درآمد و مجال بروز مذهب خود را در واسط نیافت، به بغداد مهاجرت کرد. شواهد متعدد، نشان از وثاقت و قابل اعتمادبودن ابوطالب انباری دارد.

استناد: ژیان، فاطمه. (۱۴۰۴). بررسی محدثان حوزه حدیثی واسط: مطالعه موردی ابوطالب انباری. کتاب قیّم، ۱۵ (۱)، پیاپی: ۲۷۹-۲۹۵.

DOI: <http://doi.org/0000000000000000000000>

© نویسندگان.

ناشر: دانشگاه میبد.

۱. طرح مسئله

پی‌جویی اعتبار روایات به جهت ورود روایات جعلی، محرف، مصحف، مدرج و... در طول تاریخ اسلام و به تبع آن، وضع قوانین و استانداردهای پذیرش روایات، امری بدیهی و ضروری می‌نماید. گرچه در دوران‌های متأخر، توجه به اسناد روایات و بررسی حال روات، به دلایل متعدد رو به فزونی نهاده است؛ اما همواره توجه به منبع معتبر نیز، یکی از راه‌های دستیابی به روایات معتبر محسوب شده است؛ به گونه‌ای که در گذشته، وجود روایت در اصول اربعه‌ای، به عنوان قرینه‌ای بر اعتبار حدیث محسوب می‌شد (رک: بهایی، بی‌تا، ص ۲۷۰). توجه به اعتبار کتب روایی در سال‌های اخیر تحت عنوان «اعتبار فهرستی» توسط آیت الله سید احمد مددی و شاگردانش احیا و بازسازی شد (رک: صفاریان همدانی، ناصح و دیاری، ۱۳۹۹). گذشته از اینکه آیا تمامی مبانی نظریه «تحلیل فهرستی» از صحت برخوردار است یا خیر، بدون شک اخذ روایت از منابع معتبر، همواره در کانون توجه حدیث‌پژوهان قرار داشته و دارد. از همین روست که گاه اصحاب ائمه (ع)، کتب روایی را به ایشان عرضه داشته‌اند تا از اعتبار و صحت آن منبع روایی آگاهی یابند (رک: کلینی، ۱۳۶۳، ج ۷، ص ۳۳۰؛ طوسی، ۱۳۶۳، ج ۴، ص ۲۲۹؛ کشی، ۱۳۴۸، ص ۴۸۴؛ نجاشی، ۱۴۰۷، صص ۲۱۷ و ۲۳۱ و...). در دوران‌های بعد نیز، برای بیان اسناد کتب، بخشی به نام «مشیخه» به کتاب‌های روایی افزوده شد و تألیفاتی با عنوان «فهرست» به نگارش درآمد و نیز، سلسله اجازات شکل گرفت و بدین ترتیب، رجالیان و حدیث‌پژوهان، از نقل از کتب روایی فاقد سند یا سند غیر معتبر و منقطع نظیر کتاب «تفسیر القمی» (رک: آقابزرگ طهرانی، ۱۴۰۸، ج ۴، ص ۳۰۳) اجتناب کردند. یکی از افرادی که در اسناد تعداد قابل ملاحظه‌ای از کتب روایی، به خصوص، در اسناد موجود در فهرست شیخ طوسی و نجاشی به چشم می‌خورد، «ابو طالب عبدالله بن ابی‌زید انباری» است. از این رو، به دست آوردن میزان وثاقت و روشن شدن مذهب او - نزد افرادی که ایمان را از شرایط راوی لحاظ می‌نمایند - در احراز اعتبار یا بی‌اعتباری بسیاری از کتب روایی و به تبع آن، روایات مندرج در آنها اثرگذار است. به عنوان نمونه، مشاهده می‌شود که جواد قیومی اصفهانی، محقق کتاب فهرست شیخ، بخشی را در انتهای آن تحت عنوان «بحث حول طرق الشیخ فی الفهرست» افزوده و میزان اعتبار اسناد شیخ به کتب را بیان کرده است و تشخیص نوع اسناد آرای رجالی آیت الله خویی^۱ را مبنای توثیق و تضعیف در مورد راویان و طرق شیخ قرار داده است و گاه نیز، نظرات ایشان را با آرای میرزا جواد آقای تبریزی تعدیل کرده است (طوسی، بی‌تا، ص ۱۹). گفتنی است در این بخش، بالغ بر ۴۰ مورد طرق شیخ به کتاب‌ها را به جهت وجود ابوطالب انباری در اسناد آنها، ضعیف دانسته است (طوسی، بی‌تا، صص ۲۸۷-۳۰۳). به همین جهت، این پژوهش با روشی تحلیلی تلاش کرده است تا صحت آرای موجود، در مورد انباری را مورد بررسی قرار دهد و به این مهم پاسخ دهد که آیا ابوطالب انباری، از وثاقت لازم برخوردار بوده است تا بتوان به کتب منتقل شده از طریق او اعتماد کرد؟ تا چه میزان زیستگاه او در نحوه تعامل، دریافت و نقل روایاتش اثرگذار بوده است؟ همچنین، اعتقاد و مذهب او تا چه میزان، تحت تأثیر موطن علمی اوست؟

۲. پیشینه تحقیق

در سال‌های اخیر پژوهش‌های فراوانی در ابعاد گوناگون، ویژگی‌ها، ظهور، رونق و افول حوزه‌های حدیثی شیعی و اهل تسنن به انجام رسیده است؛ اما به جهت کم‌بودن اطلاعات و گزارش‌ها از حوزه حدیثی واسط، این حوزه در تألیفات مرتبط با حوزه‌های حدیثی

^۱. در کتاب «معجم رجال الحديث»، بارها تعبیر «ضعیف بابی طالب الانباری» به چشم می‌خورد (خویی، ۱۴۱۳، ج ۱، صص ۲۱۵، ۲۸۵ و ۳۲۵ و ج ۲، صص ۱۹، ۶۹ و...).

کمتر مورد توجه قرار گرفته است، گرچه افرادی همچون احمد پاکتچی در مقاله «حوزه‌های کم‌شناخته و متقدم حدیث و معارف امامیه در عراق، شام و مصر» اندکی به این امر پرداخته است و مقالاتی همچون «خطط مدینة واسط فی العصر العباسی» نوشته عبدالقادر معاضیدی و «الصيانة الأثرية فی واسط» اثر عطا حدیثی ابعادی از ویژگی‌های این شهر را - و نه ویژگی‌های حوزه حدیثی آن سامان - نمایان ساخته‌اند. بنابراین، اطلاعات گسترده‌ای در مورد این حوزه حدیثی وجود ندارد. از طرفی، صاحبان کتب رجالی متقدم و متأخر در نگاشته‌های رجالی خویش و ذیل عنوان «عبید الله بن احمد ابی زید» به بیان نظرات خود در مورد شخصیت ابوطالب انباری پرداخته‌اند که در مواردی با یکدیگر متعارض است؛ اما تا کنون تحقیقی جامع و مختص در مورد ابعاد گوناگون شخصیت این فرد و به خصوص، با توجه به موطن علمی او به رشته تحریر در نیامده است.

۳. حوزه حدیثی واسط

ابوطالب انباری در حوزه حدیثی واسط و از اساتید آن دیار، دانش اندوخته است و صرفاً مدتی از پختگی علمی خویش را - از دوران تحصیل تا رسیدن به دوران تدریس - در بغداد سپری کرده است. بر این اساس، به اختصار به ویژگی‌های این حوزه حدیثی پرداخته می‌شود تا بتوان از اطلاعات به دست آمده، در قضاوت میان تضارب آرای موجود در شخصیت، وثاقت و مذهب ابوطالب انباری بهره برد.

حوزه حدیثی شهر واسط از جمله حوزه‌های حدیثی به شمار می‌رود که بر خلاف حوزه‌هایی همچون مدینه، کوفه، قم و بغداد کمتر شناخته شده است (رک: پاکتچی، ۱۳۹۱، صص ۱۳۹-۱۴۳). این شهر به دستور حجاج ثقفی تأسیس شد (خلیفه، ۱۴۱۵، ص ۱۹۶) و علت ساخت شهر واسط، استقرار شهری بود که به دو مرکز کوفه و بصره - دو شهری که احتمال وقوع قیام در آنها می‌رفت - دسترسی آسانی داشته باشد و بدین جهت، برای محافظت از شهر، گرداگرد آن را خندق حفر کردند و طبق برخی نقل‌ها، حجاج پس از تأسیس این شهر گفت: «هذا واسط العراق الکوفة والبصرة» و بدین جهت این شهر واسط نام گرفت (بحشل، ۱۴۰۶، ص ۳۸). گفته شده که مردمی که در این شهر سکنی گزیدند، مردمانی فصیح‌زبان بودند؛ زیرا حجاج به اهل سواد اجازه سکونت و حتی یک شب بیتوته را در این شهر نمی‌داد (بحشل، ۱۴۰۶، ص ۳۹). گروهی به جهت اینکه بنای این شهر به دستور حجاج بود، سکونت در این شهر و معامله کردن با اهل آن را شوم می‌پنداشتند (رک: ابن فقیه، ۱۴۱۶، ص ۲۶۰) و از طرف دیگر، برخی سکونت در این شهر را به جهت اهمیت اقتصادی، اداری، نظامی و نیز، حاصل‌خیزی و سرسبزی آن بر سایر بلاد ترجیح می‌دادند (رک: بحشل، ۱۴۰۶، صص ۴۱-۴۰).

ظاهراً در دوران امویان، شهر واسط محل سکونت اهل سنت بوده است. معاضیدی معتقد است، گرچه شواهد تاریخی گواه بر آن است که محدثان، مفسران و قرآنی از میان شیعیان در واسط وجود داشته‌اند؛ اما تشخیص تاریخ دقیق ظهور شیعیان در این شهر، ساده نیست (معاضدی، ۱۴۲۶، ص ۱۸۶). افرادی همچون هشام بن حکم، ابراهیم بن حیان، ابوطالب انباری، علی بن بلال و ... از محدثان شیعی ساکن این شهر به شمار می‌رفتند (رک: جعفریان، ۱۳۶۲، ص ۳۴۱). همچنین، نگارش کتاب «جوابات المسائل الواردة من واسط» توسط شیخ صدوق، خود نشانی از حضور فعال شیعیان در این منطقه و تعامل آنان با سایر مناطق شیعه‌نشین دارد (جعفریان، ۱۳۶۲، ص ۳۴۱). گفته شده، زیدیان در قرن ۵ و ۶ (جعفریان، ۱۳۶۲، ص ۳۴۱) و اسماعیلیان در قرن ۶ هجری به بعد، در واسط

زندگی می‌کردند (معاضدی، ۱۴۲۶، ص ۱۸۹). به علاوه، گروهی از واقفی مذهب‌ان هم چون حسین بن قیاما واسطی^۱ در این شهر سکونت و فعالیت داشتند (طوسی، ۱۳۴۶، ص ۳۳۵).

افراد دیگری همچون موسی بن بکر واسطی (طوسی، ۱۳۴۶، ص ۳۴۳) و درست بن ابی منصور (طوسی، ۱۳۴۶، ص ۳۳۶)، از جمله فعالان واقفی مذهب در واسط به شمار می‌روند. نیز، عمرو بن خالد واسطی بتری مذهب (طوسی، ۱۳۴۶، ص ۱۴۲) و سلمة بن صالح احمر واسطی از جمله راویان شیعی غیر امامی حوزه واسط هستند (طوسی، ۱۳۴۶، ص ۲۱۹؛ نجاشی، ۱۴۰۷، ص ۲۷۰). بنابراین، اکثریت ساکنان این شهر را اهل تسنن شافعی و حنفی تشکیل می‌دادند. در مورد نحوه تعامل فرق مختلف ساکن این منطقه برخی معتقدند که در بیشتر مواقع، واسطیان سنی مذهب با شیعیان زندگی مسالمت‌آمیزی داشتند؛ مگر در زمان‌های کوتاهی که اختلافاتی میان این مذاهب ایجاد شد (معاضدی، ۱۴۲۶، ص ۱۸۸)؛ اما به نظر می‌رسد، در دوران‌هایی این اختلاف مذاهب، پا را از مجادلات عقیدتی فراتر گذارده و تبدیل به ستیزه‌ها و دشمنی‌های آشکاری شده است. حسن بن شاذان واسطی می‌گوید: «كَتَبْتُ إِلَى أَبِي الْحَسَنِ الرِّضَا (ع) أَشْكُو جَفَاءَ أَهْلِ وَاسِطٍ وَ حَمْلَهُمْ عَلَيَّ وَ كَانَتْ عِصَابَةً مِنَ الْعُثْمَانِيَّةِ تُؤْذِينِي» (کلینی، ۱۳۶۳، ج ۸، ص ۲۴۷)؛ محضر امام رضا (ع) نامه‌ای نوشتم و از جفای واسطیان که گروهی از عثمانی مذهب‌ان بودند، شکایت کردم: آنان به من حمله می‌کنند و مرا می‌آزارند». در گزارش دیگری آمده است: در اوایل سده سوم هجری حضور فردی - که به نظر می‌رسید، از شیعیان باشد - در واسط و همراهی گروهی با او، منجر به قیامی در این شهر شده و نتیجه آن، شکست، کشته و اسیر شدن عاملان آن بوده است (ابن اثیر، ۱۳۸۵، ج ۸، ص ۹۵). همچنین نقل شده است، عبدالله بن محمد بن عثمان واسطی (م. ۳۷۱ ق) در واسط، حدیث «طیر» را بازگو کرد؛ اما مردم آن دیار، این روایت را تاب نیاوردند. به او حمله کردند و حتی جایگاه نشستن او را نیز تطهیر کردند. از آن به بعد، او در خانه نشست و با احدی از واسطیان صحبت نکرد: «أَنَّهُ أَمَلَى حَدِيثَ الطَّائِرِ فَلَمْ تَحْتَمِلْهُ أَنْفُسُهُمْ فَوُتُّوا بِهِ وَ أَقَامُوهُ وَ غَسَلُوا مَوْضِعَهُ فَمَضَى وَ لَزِمَ بَيْتَهُ لَا يُحَدِّثُ أَحَدًا مِنَ الْوَاسِطِيِّينَ» (ذهبی، ۱۳۸۲، ج ۱۲، ص ۳۵۲). این نقل نشانگر نوع نگرش و تعصب مردم آن منطقه است که نقل روایتی در فضیلت امیرالمؤمنین (ع) را تاب نیاوردند. گویا اوج این درگیری‌ها، در انتهای قرن سوم و ابتدای قرن چهارم است که ابوطالب انباری را نیز وادار می‌کند تا نمازش را در خفا گزارد تا مذهبش آشکار نشود (نجاشی، ۱۴۰۷، ص ۲۳۲) و شدت یافتن این درگیری‌ها در سال ۴۰۷ هجری، به کوچ بسیاری شیعیان از واسط انجامید (ابن جوزی، ۱۴۱۲، ج ۱۵، ص ۱۲۰).

ظهور و افول فعالیت‌های حدیثی شیعیان در واسط، به قرن ۲ تا ۸ هجری بر می‌گردد و آنان در سده ۲ تا ۶ هجری، مجال فعالیت‌های حدیثی را در واسط به دست آوردند. حضور تنی چند از راویان مشهور همچون هشام بن حکم (رک: کشی، ۱۳۴۸، ص ۲۵۵) می‌تواند نشان از جنبش‌های حدیثی شیعیان در این منطقه باشد. نوشتن کتاب «جوابات المسائل الواسطیات» توسط سید مرتضی و «جوابات المسائل الواردة من واسط» توسط شیخ صدوق، همگی از جنبش‌های این حوزه حدیثی در قرون ۴ و ۵ هجری حکایت دارد. گزارشات دیگری، حاکی از وجود راویان واسطی الاصل یا ساکن واسط در میان اصحاب امامان (ع) است، راویانی همچون بسطام بن شاپور واسطی (نجاشی، ۱۴۰۷، ص ۱۱۰)، درست بن ابی منصور واسطی (نجاشی، ۱۴۰۷، ص ۱۶۲)، زکریا بن یحیی واسطی (نجاشی، ۱۴۰۷، ص ۱۷۳)، سهیل بن زیاد واسطی (نجاشی، ۱۴۰۷، ص ۱۹۲)، ضحاک بن سعد واسطی (نجاشی،

۱. طی یک گزارش تاریخی، در کتاب «الکافی» آمده است: حسین بن قیاما نزد امام رضا (ع) رفت و نداشتن اولاد ذکور امام را دلیلی بر رد امامت ایشان بیان کرد و امام (ع) خطاب به او فرمودند که به زودی پسری از ایشان به دنیا خواهد آمد. پس از تولد امام جواد (ع) به ابن قیاما گفته شد که آیا این نشانه برای تو کافی نیست که اقرار به حقانیت امام (ع) کنی؛ اما او بهانه‌ای دیگر برای عدم پذیرش امامت امام رضا (ع) مطرح کرد (کلینی، ۱۳۶۳، ج ۱، ص ۳۵۴).

۱۴۰۷، ص ۲۰۶)، حسن بن شهاب واسطی (طوسی، ۱۳۴۶، ص ۱۸۱) (رک: پاکتچی، ۱۳۹۱، صص ۱۳۹-۱۴۳). با ناامنی‌های متعددی که برای شیعیان این منطقه توسط برخی از اهل سنت - که مختصری از آن گذشت - و سپس، مغولان ایجاد شد، این حوزه حدیثی از قرن ۸ به بعد، فعالیت چشم‌گیری نداشت و رو به افول نهاد.

۴. بررسی شخصیت ابوطالب انباری

در مصغریا مکبر خواندن نام عبیدالله بن احمد، معروف به ابوطالب انباری و نیز، نام پدر و جدش اختلاف است (خویی، ۱۴۱۳، صص ۸۹-۹۳؛ شوشتری، ۱۴۱۰، ج ۶، ص ۲۲۷؛ تفرشی، ۱۳۷۶، ج ۳، ص ۱۷۹). محل تولد او نامشخص است. وی دوران علم‌آموزی خویش را در واسط سپری کرد و در سال ۳۵۶ هجری در همان شهر درگذشت (نجاشی، ۱۴۰۷، ص ۲۳۲).

۴-۱. گرایش‌ات مذهبی ابوطالب انباری

در مورد مذهب انباری، اختلافات قابل ملاحظه‌ای به چشم می‌خورد و چه بسا، یکی از عوامل بروز این اختلاف اقوال را بتوان در کمتر شناخته بودن حوزه حدیثی واسط جستجو کرد. چهار گرایش مذهبی مختلف برای او ذکر شده است:

۱. ناووسی مذهب^۱: شیخ طوسی در کتاب «فهرست»، او را ناووسی معرفی کرده است: «إنه كان من الناوسية» (طوسی، بی‌تا، ص ۲۹۶).

۲. بابوشی مذهب^۲: ابن ندیم در مورد او می‌نویسد: «كان مقيماً بواسط و قيل انه من الشيعة البابوشية» (ابن ندیم، بی‌تا، ص ۲۷۹).

۳. غالی مذهب^۳: به گزارش نجاشی، علمای بغدادی او را غالی مذهب می‌دانستند: «كان أصحابنا البغداديون يرمونه بالارتفاع» (نجاشی، ۱۴۰۷، ص ۲۳۲).

۴. زیدی مذهب^۴: در کتاب «اعلام المؤلفين الزيدية» آمده است: «ابوطالب الانباري محدث مصنف من رجال الزيدية» (وجیه، ۱۴۲۰، ص ۶۳۷).

۵. واقفی مذهب^۵: نجاشی در رجالش، به این مطلب تصریح می‌کند که او در گذشته، از جمله واقفیان بوده و سپس به مذهب امامیه گراییده است: «كان قديماً من الواقفة. قال أبو عبد الله الحسين بن عبيد الله: قال أبو غالب الزراري كنت أعرف أبا طالب أكثر عمره واقفاً مختلطاً بالواقفة ثم عاد إلى الإمامة و جفاه أصحابنا و كان حسن العبادة و الخشوع» (نجاشی، ۱۴۰۷، ص ۲۳۲)؛ او در گذشته از جمله واقفیان بود. ابو عبدالله حسین بن عبیدالله از ابوغالب زراری نقل می‌کرد که گفت: من ابوطالب را می‌شناسم. او در اکثر عمرش، واقفی بود و با واقفیان در ارتباط بود؛ اما از مذهب خود برگشت و به امامیه گرایید؛ درحالی‌که اصحاب ما در حق او جفا کرده‌اند. او دارای عبادت و خشوع نیکویی بود.

۶. امامی مذهب: شیخ در رجالش، ابوطالب را شیعه امامی معرفی کرده است: «عبد الله (عبید الله) بن أحمد بن يعقوب بن نصر الأنباري يكنى أبا طالب خاصي» (طوسی، ۱۳۴۶، ص ۴۳۲).

^۱. ناووسیه به پیروان شخصی به نام ناووس بودند و معتقدند، حضرت امام صادق(ع) به شهادت نرسیده است (شهرستانی، ۱۳۶۴، ج ۱، ص ۱۹۵).

^۲. برخی آن را تصحیف ناووسی دانسته‌اند که در ادامه، بدان پرداخته می‌شود.

^۳. کسانی که در حق ائمه(ع) غلو می‌نمایند (شهرستانی، ۱۳۶۴، ج ۱، ص ۲۰۳).

^۴. پیروان زید، فرزند امام سجاد(ع) که او را امام می‌دانستند (شهرستانی، ۱۳۶۴، ج ۱، ص ۱۷۹).

^۵. واقفیان به گروهی از شیعیان گفته می‌شود که بعد از شهادت حضرت موسی بن جعفر(ع) بر امامت ایشان توقف کرده و معتقد شدند که آن حضرت نمرده و غائب شده و مهدی موعود است و از این رو، امامت حضرت رضا(ع) را انکار کردند (شهرستانی، ۱۳۶۴، ج ۱، ص ۱۴۵).

سؤالی که در اینجا مطرح است، آن است که آیا اساساً انباری در حیات خود به مذاهب متعدد گرایش داشته است و می‌توان تمامی این نسبت‌ها را به او پذیرفت؟ اگر دارای مذاهب متعددی است، در دورانی که به نشر کتب روایی پرداخته، به کسوت کدامین مذهب بوده است؟ و به چه مذهبی از دنیا رفته است؟ آیا او تنها در دوره‌ای از زندگی خود امامی مذهب بوده است یا در تمامی زندگانش؟ طبق فرمایش پیامبر (ص): «الْمَرْءُ عَلَى دِينِ خَلِيلِهِ» (کلینی، ۱۳۶۳، ج ۲، ص ۳۷۵) و بنابر قاعده‌ای که گاه بررسی مشایخ و راویان فرد می‌تواند مذهب او را مشخص کند، چنین به ذهن می‌رسد که بررسی مشایخ انباری بتواند مذهب او را نمایان سازد؛ اما درخور توجه است که از میان مشایخ او، چهار نفر امامی مذهب^۱، سه تن از ثقات واقعی^۲، یک شیخ عامی^۳ و یکی از مشایخ او نیز، احتمالاً فطحی مذهب است^۴. بر این اساس، در نظر داشتن مذهب اساتید وی، رهنمون روشنی در تشخیص مذهب او یا ترجیح یکی از اقوال ذکر شده بر دیگران نیست؛ مگر اینکه بگوییم، عامی بودن و فطحی بودن به او نسبت داده نشده است و به جهت آمار نیز، اساتید امامی و واقعی، از تعداد بیشتری برخوردار است و از این رو، این دو مذهب تقویت بیشتری می‌یابد. با وجود این، تکیه بر مذهب اساتید، ما را به قطعیت نمی‌رساند و نیازمند قرائن دیگر است.

نکته دیگری که قریب به یقین است اینکه او در دوران انتهایی حیاتش، بر مذهب امامیان بوده است - چه در سراسر عمرش امامی بوده باشد و چه در ابتدا بر مذهب دیگری باشد و سپس، به امامیه گرویده باشد - و آنچه ظاهر است اینکه انباری دارای دو دوره از حیات مذهبی بوده و در اواخر عمر امامی شده است. از این رو، امامی خواندن او توسط شیخ در «رجال» با تعبیر «خاصی» با سخنش در «فهرست» که او را ناووسیه خوانده و با سخن دیگرانی که او را واقعی، غالی، بابوشی یا زیدی دانسته‌اند، تنافی ندارد؛ اما باید دید که ابتدا بر کدامیک از این مذاهب بوده‌است.

در مورد انتساب او به ناووسیایان باید گفت، طبق گزارشات موجود از این مذهب، ناووسی‌ها، توقف‌کنندگان بر امام صادق (ع) هستند و معتقدند که امام صادق (ع) حیی است و ایشان را مهدی موعود غایب می‌پندارند (شهرستانی، ۱۳۶۴، ج ۱، ص ۱۹۵)؛ اما نکته شایسته توجه این است که اساساً در پیدایش و شکل‌گیری چنین فرقه‌ای، تردید وجود دارد. گرچه محتمل است، در زمان شهادت امام صادق (ع) چنین فرقه‌ای پدید آمده باشد؛ اما قطعاً عمر طولانی نداشته و به سرعت از میان رفته‌اند (رک: جعفریان، ۱۳۶۲، ج ۳۵، ص ۳) و اساساً نتوانستند سال‌های طولانی در جوامع شیعی مطرح باشند و در دوران حیات «ابوطالب انباری»، اثری از چنین مذهبی دیده نمی‌شود.

۱. اساتید امامی مذهب او عبارتند از: «حسن بن أحمد مالکی» شیعه (نمازی، ۱۴۱۲، ج ۲، ص ۳۴۶) و از اصحاب امام حسن عسکری (ع) است (طوسی، ۱۳۴۶، ص ۳۹۸) و سید محسن امین معتقد است که او همان «حسن بن مالک اشعری قمی» است (رک: امین، بی‌تا، ج ۵، ص ۱۵)، «حسین بن قاسم بن محمد بن ایوب بن شمون» شیعه مسکوت (نجاشی، ۱۴۰۷، ص ۶۶)، «حسن بن محمد بن جمهور» ثقه امامی (نجاشی، ۱۴۰۷، ص ۶۲) و «احمد بن ابراهیم بن معلی» امامی ثقه‌ای است که از اهل سنت نقل فراوان کرده است (طوسی، بی‌تا، ص ۷۲).

۲. «حمید بن زیاد بن حماد» ثقه واقعی (نجاشی، ۱۴۰۷، ص ۱۳۲)، «علی بن محمد بن رباح» ثقه واقعی (نجاشی، ۱۴۰۷، ص ۲۵۹) و «أحمد بن محمد بن رباح» ثقه واقعی (نجاشی، ۱۴۰۷، ص ۹۲) هستند.

۳. «أحمد بن مغلّس أبو العباس حماني» عامی مذهب بوده که در دیدگاه اهل تسنن، متروک الحدیث است (دارقطنی، ۱۴۰۴، ص ۹۶؛ ذهبی، ۱۳۸۲، ج ۱، ص ۱۴۰؛ ابن حجر، ۱۳۹۰، ج ۱، ص ۲۹۴).

۴. «أحمد بن محمد بن لاحق شیبانی» در کتب رجالی، عنوانی را به خود اختصاص نداده است؛ اما دو تن از سه شیخ او، فطحی مذهب هستند: «أحمد بن الحسن بن علی بن فضال» (نجاشی، ۱۴۰۷، ص ۸۰) و «علی بن الحسن بن فضال» (نجاشی، ۱۴۰۷، ص ۲۵۷) و این امر فطحی بودن او را تقویت می‌کند.

در «فهرست» ابن ندیم تحت عنوان «قوم من الشيعة متفرقون لا نعرف مذهبهم» آمده است: «كان مقيماً بواسط و قيل انه من الشيعة البابوشية» (ابن ندیم، بی تا، ص ۲۷۹) و ظاهراً شیخ، ناووسی بودن انباری را به جهت تشابه عبارت وی با ابن ندیم، از ابن ندیم نقل می کند، آنجا که می نویسد: «الأنباری یکنی أبا طالب و كان مقيماً بواسط و قيل: إنه كان من الناووسية» (طوسی، بی تا، ص ۲۹۶). در این نقل، سه احتمال می رود؛ یا کلام شیخ تصحیف شده بابوشیه است، یا در نسخه شیخ از فهرست ابن ندیم چنین ضبط بوده و یا به جهت مشخص نبودن فرقه بابوشیه و عدم ذکر این فرقه در کتب ملل و نحل، شیخ چنین خوانشی از کلام ابن ندیم داشته و گمان نموده که بابوشیه، مصحف ناووسیه است. گروهی احتمال اخیر را مطرح کرده و خوانش او از کلام ابن ندیم را ناصحیح دانسته اند (پاکتچی، ۱۳۷۸، ج ۵، ص ۲۲۷۱)؛ گرچه برخی دیگر این قرائت را صحیح تلقی کرده اند (نوبختی، ۱۳۸۱، ص ۷).

به هر تقدیر، چه شیخ در قرائت خود، به خطا و چه به صواب رفته باشد، احتمال بابوشی یا ناووسی بودن ابوطالب انباری به جهت تردید در وجود این فرق و یقین به نبود اثر از این دو فرقه در عصر انباری، منتفی است. به علاوه، طبق گزارشات موجود، گرچه ابوطالب انباری، به انباری ملقب است و گویا در انبار به دنیا آمده یا اجدادش ساکن آن منطقه بوده اند؛ اما بی شک، سال های رشد علمی خود را در شهر واسط گذرانده است. ابن ندیم و شیخ طوسی می نویسند: «كان مقيماً بواسط» (طوسی، بی تا، ص ۲۹۶)؛ ابن ندیم، بی تا، ص ۲۷۹. همانگونه که گذشت، اغلب ساکنان واسط را اهل تسنن تشکیل می دادند و اکثر شیعیان این شهر، زیدی، واقفی و اسماعیلی مذهب بودند و گزارشی از حضور ناووسیان در این شهر وجود ندارد.

علت اینکه گروهی از بغدادیون، او را از غلات شماره کرده اند - طبق تصریح نجاشی^۱ - انتساب کتاب «صفوة» به اوست (شوشتري، ۱۴۱۰، ج ۶، ص ۲۲۷)؛ اما در میان لیست کتب وی در «فهرست» شیخ و «رجال» نجاشی، چنین کتابی وجود ندارد و از محتوای کتاب نیز، اطلاعی در دست نیست. ضمن اینکه نجاشی، تألیف چنین کتابی را توسط انباری مورد تردید قرار داده است. از طرفی، یکی از مشخصه های بارز غالیان در قرن سوم هجری، ترک عبادات و کافی دانستن معرفت و حب اهل بیت (ع) است. این در حالی است که گزارشات متعدد از حسن عبادت ابوطالب انباری وجود دارد؛ ابوغالب زراری می گوید: «كان حسن العباداة والخشوع» (نجاشی، ۱۴۰۷، ص ۲۳۲) و أبو القاسم بن سهل واسطی نیز در مورد او می گوید: «ما رأيت رجلاً كان أحسن عباداة ولا أبين زهادة ولا أنظف ثوباً ولا أكثر تحلياً من أبي طالب و كان يتخوف من عامة واسط أن يشهدوا صلاته و يعرفوا عمله فينفرد في الخراب و الكنائس و البيع. فإذا عثروا به وجد على أجمل حال من الصلاة و الدعاء» (نجاشی، ۱۴۰۷، ص ۲۳۲)؛ فردی که در عبادت از او نیکوتر باشد، ندیم که زهدش آشکار، لباسش پاکیزه و ذکرش زیاد بود و از اهل تسنن واسط هراس داشت که مبدا نمازش را ببیند و نحوه اعمالش را مشاهده کنند و از این رو، تنهایی در خرابه ها و دیرها و معبد ها به سر می برد و هرگاه او را جستجو می کردند، او را در بهترین حال از نماز و دعا می یافتند. بر این اساس، غالی بودن او، حداقل در تمامی عمرش، به صواب نزدیک نیست^۲.

به نظر می رسد، انتساب او به زیدیه (وجیه، ۱۴۲۰، ص ۶۳۷) نیز، نه بر مبنای گزارشات رجالیان و تاریخ نویسان، بلکه از جهت حضور و فعالیت گروهی از زیدیان در این شهر است و از آنجا که زیدیان در قرن ۵ و ۶ در واسط حضور داشتند (جعفریان، ۱۳۶۲، ص ۳۴۱)، با تاریخ حیات انباری که نیمه نخست قرن چهارم است، سازش ندارد. بنابراین، این احتمال هم، به جهت عدم گزارش توسط رجالیان و هم به جهت عدم تطابق تواریخ، منتفی است.

۱. «و كان أصحابنا البغداديون يرمونه بالارتفاع، له كتاب أضيف إليه يسمي كتاب الصفوة» (نجاشی، ۱۴۰۷، ص ۲۳۲).

۲. قابل توجه است که معانی گوناگون غالی نزد محدثان نیز ممکن است یکی از علل اختلاف نظر آنان در انتساب راویان به غلو باشد. از میان علمای متأخر، وحید بهبهانی با تجدید نظر در معنا و معیار غلو، بسیاری از راویان متهم به آن را تبرئه و آنان را توثیق کرده است (طلوع هاشمی، طباطبایی و جلالی، ۱۳۹۴، صص ۹۷-۹۸).

ابو غالب زراری (م. ۳۶۸ ق) که هم‌عصر ابوطالب انباری (م. ۳۵۶ ق) است، بیان می‌کند که سال‌های طولانی، انباری را می‌شناخته و او ابتدا به مذهب واقفیان بوده و سپس، به امامیه گراییده است. به نظر می‌رسد، این اظهارنظر از سایر اخباری که در مورد مذهب او گزارش شده است، به صواب نزدیک‌تر است؛ زیرا گوینده آن، معاصر با ابوطالب بوده و اقرار کرده که سال‌های طولانی، او را می‌شناخته و با او در ارتباط بوده است و اینکه اکثر مشایخ او، واقفی و امامی مذهب بوده‌اند، می‌تواند این نظر را تأیید کند. همچنین، روایتی را نجاشی از انباری نقل می‌کند که بر زنده‌بودن و شهید‌نشدن امام کاظم (ع) دلالت دارد: «عن أبي طالب الأنباري أنه قال: حدثني الحسين بن القاسم بن محمد بن أيوب بن شمون قال: حدثني محمد بن الحسن قال: سمعت أبا الحسن موسى عليه السلام يقول: مَنْ أَخْبَرَكَ أَنَّهُ مَرَّضَنِي وَغَسَّلَنِي وَحَنَطَنِي وَكَفَّنَنِي وَالْحَدَنِي وَقَبَّرَنِي وَنَفَضَ يَدَهُ مِنَ التُّرَابِ فَكَذَّبَهُ وَقَالَ: مَنْ سَأَلَ عَنِّي فَقُلْ حَيٌّ وَوَالْحَمْدُ لِلَّهِ لَعَنَ اللَّهُ مَنْ سَبَّ عَنِّي فَقَالَ مَاتَ» (نجاشی، ۱۴۰۷، ص ۳۳۵). این روایت بصراحت واقفی‌بودن وی را تأیید می‌نماید. به نظر می‌رسد، او بیشتر عمر خود را در واسط سپری کرده است و با شهر کوفه نیز، در ارتباط بوده یا مدتی را در این شهر اقامت داشته است؛ زیرا ابوغالب زراری که مدعی است، مصاحبت طولانی با انباری دارد، بیشتر عمرش را در کوفه سپری کرده است (رک: طوسی، ۱۳۴۶، ص ۴۱۰). از سویی، «حمید بن زیاد» که یکی از مشایخ انباری است و انباری بیشترین روایات را از او نقل کرده، نیز ساکن کوفه بوده است (نجاشی، ۱۴۰۷، ص ۱۳۲) و سایر مشایخ واقفی او نیز، چنین بوده‌اند و عمدتاً مرکز اقامت واقفی مذهب‌ان - از مؤسسان آن گرفته تا پیروان این مذهب در عصر ظهور تا سالیان دراز - شهر کوفه بوده است. بدین جهت، بر اثر اقامت یا رفت‌وآمد انباری به این شهر - همانگونه که آمد - و نیز، حضور گروهی از فعالان فرقه واقفی در واسط، او به مذهب واقفی گرایش پیدا کرده و مدت زیادی از دوران سکونتش در واسط بر این مذهب بوده؛ اما سپس، به مذهب امامیان گرایش یافته است و به سبب سخت‌بودن شرایط امامیان در واسط، مجبور می‌شود تا سالیانی را به بغداد مهاجرت کند. دیگر گزارشات که خبر از نمازگزاردن او در خفا و از ترس دشمنان در واسط دارد، این نظر را تأیید می‌کند.

مامقانی در مورد ابوطالب انباری که دو دوره انحراف و سلامت دارد، می‌نویسد: «حکم احادیث او همانند احادیث امامیان است؛ چراکه بازگشت او به دین حق و اینکه بیان نکرده است که همه یا بعضی از روایاتی که در حال انحراف نقل کرده صحیح نبوده است، در حجیت روایات او کافی است؛ زیرا سکوت او با توجه به دیانتش نشان از اعتبار روایاتش دارد» (مامقانی، بی‌تا، ج ۲، ص ۱۶۳). یکی از نکات قابل توجه در ترجمه انباری، ممانعت علمای بغداد از حضور نوآموزان در مجلس درس اوست. نجاشی پس ذکر از مشکوک شدن عالمان بغداد نسبت به غالی‌بودن انباری، از قول حسین بن عبيدالله بن غضائری می‌نویسد: «هنگامی که انباری به بغداد آمد، تلاش کردم تا از اساتیدم اجازه ملاقات و استماع حدیث او را دریافت کنم؛ اما موفق نشدم»؛ گرچه نجاشی از برخورد بغدادیان با انباری گله‌مند است (نجاشی، ۱۴۰۷، ص ۲۳۳). برخی علت این برخورد را پرهیز علمای بغداد از نقل روایات فاسد المذهب دانسته‌اند (کلباسی، ۱۴۲۲، ج ۲، ص ۲۷۱). میرزای نوری نیز، این حکایت را نشان امتناع علمای آن عصر، از نقل روایت از ضعفا و فراهم نیامردن این امکان برای دیگران دانسته است (نوری، ۱۴۱۶، ج ۳، ص ۱۶۳).

نمونه چنین برخوردهایی و دورنمودن محدثان از حوزه حدیثی یا شاگردان، از محدثانی که اطمینانی به امامی‌بودن آنها یا صحت طریقه دریافت روایت توسط آنان وجود ندارد، در موارد دیگر و حوزه‌های حدیثی دیگر از جمله قم نیز می‌توان مشاهده کرد (ابن غضائری، ۱۳۶۴، ص ۳۹؛ نجاشی، ۱۴۰۷، ص ۳۲۷؛ نجاشی، ۱۴۰۷، ص ۳۳۲. برای مطالعه بیشتر نک. اثباتی و طباطبایی، ۱۳۹۶، ص ۲۷۹-۲۸۱).

۴-۲. میزان و نوع روایات ابوطالب انباری

نجاشی پیش از معرفی آثار او، عبارت «ثقة في الحديث عالم به... له كتب كثيرة» را آورده است (نجاشی، ۱۴۰۷، ص ۲۳۲) که به آگاهی و علم فراوان این شخص در زمینه احادیث دلالت دارد. شیخ طوسی نیز، تعداد تألیفات او را ۱۴۰ عدد دانسته است: «له مائة و أربعون كتاباً و رسالة» (طوسی، بی‌تا، ص ۲۹۶) و در ترجمه «حمید بن زیاد»، استاد انباری می‌نویسد: «ثقة كثير التصانيف روى الأصول أكثرها. له كتب كثيرة على عدد كتب الأصول. أخبرنا بروايته كلها و كتبه أحمد بن عبدون عن أبي طالب الأنباري عن حميد. و أخبرنا عدة من أصحابنا عن أبي المفضل عن حميد و أخبرنا أحمد بن عبدون عن أبي القاسم علي بن حبشي بن قونی بن محمد الكاتب عن حميد» (طوسی، بی‌تا، ص ۱۵۵). طبق این اظهارات، ابوطالب انباری، هم خود دارای كتب فراوانی بوده و هم استاد او، صاحب و ناقل كتب و اصول روایی شیعه بوده و انباری در میان سه راوی ای است که روایات و كتب او را نقل کرده‌اند.

با وجود این در تهذیبین با حذف مکررات، انباری مجموعاً در سند ۶ روایت واقع شده است که دو روایت آن در مورد زیارت امام حسین (ع) (طوسی، ۱۳۶۴، ج ۶، ص ۵۱ و ج ۶، ص ۷)، دو روایت در مسأله ارث (طوسی، ۱۳۶۴، ج ۹، صص ۲۴۸-۲۴۹ و ۲۵۹-۲۶۰) و دو روایت در اوقات نماز است (طوسی، ۱۳۶۳، ج ۱، ص ۲۴۶). همچنین، شیخ در کتاب «الغیبة»، یک روایت در مسأله غیبت و نواب امام زمان (عج) از او نقل کرده است (طوسی، ۱۴۱۱، ص ۳۹۸). شیخ طوسی در کتاب «الخلاف» نیز، در رد اشکال سندی وارد شده به یک روایت در مسأله عصبه می‌گوید: این اشکال موجب طعن به روایت نیست؛ زیرا این روایت از طرق دیگر نیز نقل شده است. سپس، وی به عنوان شاهد، روایتی با همان مضمون را از طریق انباری نقل می‌کند و پس از آن نیز، روایت دیگری از طریق وی را به عنوان مؤید ذکر می‌کند (طوسی، ۱۴۰۷، ج ۴، صص ۶۶-۶۸). ذکر این روایات، به عنوان تصحیح اشکال سندی وارد شده بر روایت دیگر، می‌تواند بر اعتبار ناقل آن گواه باشد.

بیشتر کتاب‌هایی که برای ابوطالب انباری ذکر شده است، در موضوع سندشناسی روایات فضائل اهل بیت (ع) است؛ همچون «أسماء أمير المؤمنين عليه السلام»، «طرق حديث الغدير»، «طرق حديث الراية»، «طرق حديث أنت مني بمنزلة هارون من موسى»، «طرق حديث الطائر»، «طرق قسيم النار»، «التطهير» و سایر كتب او نیز، در ادعیه و زیارات ائمه (ع) یا در دفاع از شیعیان است (رک: نجاشی، ۱۴۰۷، ص ۲۳۲). چه بسا نگارش چنین کتبی، بغدادیان را بر آن داشته است تا به غالی بودن او مشکوک شوند.

۴-۳. ارزیابی وثاقت ابوطالب انباری

در وثاقت انباری نیز، اختلافاتی دیده می‌شود؛ اما این اختلافات به شدت تشتت آراء در مذهب او نیست. نجاشی با آوردن تعبیر «ثقة في الحديث عالم به» ضمن گوشزد نمودن علم او به احادیث، او را توثیق کرده (نجاشی، ۱۴۰۷، ص ۲۳۲)؛ اما شیخ طوسی در رجالش او را ضعیف خوانده است (طوسی، ۱۳۴۶، ص ۴۳۲). در حل این تعارض، رجالیان راه‌های گوناگونی را در پیش گرفته‌اند: ۱. برخی به تعدد روات معتقد شده‌اند. علامه حلی از جمله کسانی است که معتقد است، این اختلاف از جهت تعدد روات است. علامه یک بار در ترجمه او آورده است: «عبد الله بن أبي زيد أحمد بن يعقوب بن نصر الأنباري» ثقة است (علامه حلی، ۱۴۱۱، ص ۱۰۶) و بار دیگر، از او با عنوان «عبد الله بن أبي زيد الأنصاري» یاد کرده و او را ضعیف دانسته است (علامه حلی، ۱۴۱۱، ص ۲۳۶). از این رو، در دومین ترجمه راوی، قول شیخ در رجال را آورده است^۱. در مورد نظر علامه دو احتمال متصور است؛ ممکن

۱. علامه در ترجمه او می‌نویسد: «عبد الله بن أبي زيد أحمد بن يعقوب بن نصر الأنباري كذا قال النجاشي وقال الشيخ الطوسي: عبد الله بن أحمد بن أبي زيد. و الظاهر أن لفظة ابن بعد أحمد زيادة من الناسخ، يکنی أبا طالب ثقة في الحديث عالم به كان قديماً من الواقعة. وقال الطوسي ره: كان مقيماً بواسط.

است در نسخه موجود در دست علامه، نام او یک بار، «انباری» و بار دیگر، «انصاری» ثبت شده باشد و یا خوانش و برداشت او چنین باشد که یکی انباری و دیگری انصاری است. این احتمال به صواب نزدیکتر می‌نماید و علت چنین برداشتی از سوی علامه، اختصاص دو مدخل جداگانه در رجال شیخ، برای راوی مدنظر است که در یک موضع، به خاصی بودن او اشاره (طوسی، ۱۳۴۶، ص ۴۳۲) و در موضع دیگر، او را تضعیف کرده است (طوسی، ۱۳۴۶، ص ۴۳۴). در هر صورت، رأی علامه از سوی دیگر رجالیان، مورد اقبال قرار نگرفته (رک: ابن داود، ۱۳۸۳، ص ۴۶۶)؛ زیرا در هر دو جایگاه، شیخ طوسی، استاد راوی مدنظر را ابن عبدون و یا همان ابن حاشر معرفی کرده است. همچنین، او با ابوطالب انباری مذکور در فهرست نیز یکسان است؛ زیرا شیخ در «رجال» می‌نویسد: «له تصانیف ذکرنا بعضها فی الفهرست» (طوسی، ۱۳۴۶، ص ۴۳۲) و در «فهرست» تنها از یک عبیدالله انباری یاد شده است (طوسی، بی‌تا، ص ۲۹۶).^۱

۲. برخی تضعیف او را معارض با وثاقتش ندانسته‌اند. ساعدی می‌نویسد: «در ترجمه او، اختلافی نیست؛ زیرا تضعیف ناظر به مذهب و توثیق ناظر بر حدیث اوست» (سعدی، ۱۳۸۴، ص ۳۲۲). محدث نوری نیز معتقد است، در شرح حال او، تعارض نیست (نوری، ۱۴۱۶، ج ۶، ص ۲۱). وی اسناد کتبی را که ابوطالب انباری در آن قرار دارد، صحیح دانسته است (نوری، ۱۴۱۶، ج ۶، ص ۲۷). آیت‌الله خویی چنین احتمالی را رد کرده و می‌نویسد: گاهی ممکن است چنین توهم شود که کلام نجاشی در وثاقت در حدیث صریح است، اما کلام شیخ طوسی ظاهر در تضعیف حدیث است و احتمال می‌رود که مراد وی ضعف در مذهب باشد و نص بر ظاهر مقدم است. در پاسخ باید بگوییم: اولاً، تقدم نص بر ظاهر در هنگامی است که هر دو کلام (نص و ظاهر) از سوی یک نفر یا افرادی که در حکم یک نفر هستند (همچون ائمه ع) صادر شود و در غیر این موارد، وجهی برای تقدم نص بر ظاهر وجود ندارد و باید با آن دو سخن همچون دو متعارض برخورد کرد؛ ثانیاً: در تضعیف شیخ احتمال نمی‌رود که مراد، ضعف در مذهب باشد؛ زیرا پیش از آن تصریح کرده است که او بر مذهب امامیان است (خویی، ۱۴۱۳، ج ۱۰، ص ۹۲).

۳. مامقانی به ترجیح قول یکی بر دیگری شده و انباری را ثقه دانسته و چنین استدلال کرده است: «کلام نجاشی چون اضطرب است و با سخن واسطی [ابوالقاسم بن سهل] تأیید می‌شود، بر سخن شیخ مقدم است» (شوشتری، ۱۴۱۰، ج ۲، ص ۱۶۳). آیت‌الله خویی پس از اشاره به سخن مامقانی می‌نویسد: «این سخنی بی‌اساس است؛ زیرا اضطبیت در مقام حکایت و نقل قول فایده دارد، نه در مقام شهادت و زمانی که شهادت شیخ و نجاشی هر دو حجت باشد، دیگر وجهی برای تقدم یکی بر دیگری باقی نمی‌ماند (خویی، ۱۴۱۳، ج ۱۰، ص ۹۲).

در بررسی سخن ایشان باید توجه شود که وفات انباری، سال ۳۵۶ هجری است و در این زمان، نه شیخ و نه نجاشی، دیده به جهان نگشوده بودند و مطابق با نظر آیت‌الله خویی، اظهارات آنان از باب شهادت نیست، بلکه از باب خبر است. آیت‌الله خویی نیز، بر این مطلب که مناظر اظهارات رجالیان از باب حجیت خبر واحد است، اصرار می‌ورزند و بر سایر اقوال، از جمله حجیت از باب

قال: و قيل: إنه كان من النواوسية» (علامه حلی، ۱۴۱۱، ص ۱۰۶) و بار دگر می‌نویسد: «عبد الله بن أبي زيد الأنصاري روى عنه ابن حاشر بالشين المعجمة ضعيف» (علامه حلی، ۱۴۱۱، ص ۲۳۶).

^۱. اگرچه در کتب رجالی، گاهی از او به «عبدالله» و گاه «عبیدالله» یاد شده و گاه نام پدرش «ابوزید» آمده و گاه نام جدش؛ اما تمامی این عناوین متعلق به یک نفر است (رک: خویی، ۱۴۱۳، ج ۱۰، ص ۹۲).

شهادت خرده می‌گیرند (رک: خویی، ۱۴۱۳، ج ۱، ص ۴۱) و در نتیجه باید گفت، این اظهار حکایت است و در حکایت و خبر - همانگونه که آمد - اضطیبت از موجبات ارجحیت است.

۴. آیت‌الله خویی نیز، ترجیح یکی از نظرات را می‌پسندد؛ اما قائل بر تضعیف راوی می‌شود و با آوردن عبارت «بالتیجۃ لا یمكن الحكم بوثاقه عبد الله بن أبي زيد فلا يحكم بحجية روايته و الله العالم»، بر چنین نظری تأکید دارد (خویی، ۱۴۱۳، ج ۱، ص ۹۲). وی در مواضع متعددی از کتاب «معجم رجال الحديث»، بر ضعف بودن اسناد کتب، به جهت وجود ابوطالب انباری در آنها تصریح کرده است (رک: خویی، ۱۴۱۳، ج ۱، صص ۲۱۵، ۲۸۵ و ۳۲۵ و ج ۲، صص ۱۹، ۶۹ و...) و نظرات گروه دوم و سوم را مردود دانسته است که تفصیل آن آمد.

۵. برخی قائل به توقف شده‌اند. اردبیلی در «جامع الرواة»، بعد از ذکر اقوال گوناگون در مورد انباری می‌نویسد: «الاولی فیه التوقف و اخراج حدیثه شاهدًا» (اردبیلی، بی‌تا، ج ۱، ص ۴۶۷).

با توجه به آنچه گذشت به نظر می‌رسد، یا باید تضعیف شیخ را از اغلاطی دانست که در مواردی در کتاب رجالش به چشم می‌آید و یا مراد از آن را ضعف در مذهب راوی دانست و سخن آیت‌الله خویی که بعد از اقرار به خاصی بودن انباری، وجهی برای متصور شدن ضعف مذهب او نیست، باید بگوییم که شیخ در یک مدخل، حکم به خاصی بودن و تضعیف نداده است که چنین وجهی قابل پذیرش باشد؛ بلکه در دو عنوان جداگانه، چنین بیان کرده است و همانگونه که ذکر نام او در مرتبه دوم توجیهی جز سهو شیخ ندارد، تضعیف او نیز، از سهو اوست یا نهایتاً اشاره به مذهبش دارد.

قابل توجه اینکه علاوه بر وثاقت او، تمامی مشایخ او نیز، موصوف به وثاقت هستند جز یک نفر - حسین بن قاسم بن محمد بن ایوب بن شمون - که مسکوت است و یک نفر عامی مذهب - أحمد بن مغلس أبو العباس حماني (دارقطنی، ۱۴۰۴، ص ۹۶؛ ذهبی، ۱۳۸۲، ج ۱، ص ۱۴۰؛ ابن حجر، ۱۳۹۰، ج ۱، ص ۲۹۴) - که از سوی اهل تسنن، متروک الحدیث خوانده شده و مسلم است که اهل تسنن، روایات مخالف مذهب خویش را متروک می‌خوانند و چه بسا، روایات راوی مدنظر نیز، از جهت محتوا با مذهب اهل تسنن سازگاری نداشته است. میرداماد نیز، وثاقت او را ترجیح می‌دهد (میرداماد، بی‌تا، ج ۷، ص ۲۸) و نمازی (نمازی، ۱۴۱۹، ج ۶، ص ۵۶۶)، ابوغالب زراری (زراری، ۱۳۹۹، ص ۲۱۳) نیز، او را ثقة می‌دانند و حتی ذهبی سنی مذهب نیز، درباره او می‌نویسد: «احد شیوخ الشيعة، و يعرف بابن ابي زيد، كان اخبارياً علامة» (ذهبی، ۱۴۰۷، ج ۲۴، ص ۳۰۵).

نتیجه‌گیری

از پژوهش حاضر، نتایج ذیل به دست آمد:

۱. شهر واسط توسط حجاج، به منظور کنترل دو شهر کوفه و بصره تأسیس شد و اکثریت ساکنان آن را سنی‌مذهبان تشکیل داده بودند و فرقه‌هایی از شیعیان از جمله واقفیان، اسماعیلیان و زیدیان، به عنوان اقلیت مذهبی، در این شهر حضور داشتند. تعصبات مذهبی واسطیان، کشمش‌های متعددی میان مذاهب گوناگون رقم زد که در کتب تاریخی گزارش آن آمده است.

۲. در نام، مذهب و وثاقت ابوطالب انباری، اختلافات و ابهاماتی وجود دارد.

۳. مذهب انباری را ناووسی، بابوشی، غالی، زیدی، واقفی و امامی گزارش کرده‌اند. او دارای دو دوره از حیات مذهبی بوده و یقیناً در اواخر عمرش، امامی شده است. از سوی دیگر، با توجه به آنکه در دوران حیات انباری، اثری از مذاهب ناووسی و بابوشی نبوده است، نمی‌تواند مذهب قبل از گرایش او به مذهب حق را یکی از این دو مذهب دانست. غالی بودنش نیز، به سبب حسن عبادتش

منتفی است. در شهر واسط که موطن اصلی انباری است، مذهب اسماعیلی، زیدی و واقفی رواج داشته است و از این رو، از میان اقوال ذکر شده، زیدی یا واقفی بودن وی در دوران اول زندگیش تقویت می‌شود.

از سویی، در هیچ یک از کتب رجال و تراجم، مذهب زیدیان به انباری نسبت داده نشده است و تنها در کتاب «أعلام المؤلفین الزیدیه» با تکیه بر زیستگاهش، نام او در میان زیدیان آورده شده است. ضمن اینکه در دوران حیات انباری، زیدیان در آن شهر فعال نبوده‌اند. بنابراین، زیدی بودن او نیز منتفی است.

به دلایل متعدد، از جمله اینکه اکثریت اساتید او را واقفیان و امامیان تشکیل می‌دهند و واقفیان در دوران حیات انباری، در واسط فعالیت گسترده‌ای داشتند و همچنین، به اقرار معاصران و ملازمانش، از جمله زراری و برجای ماندن روایتی از او در تأیید مذهب واقفیان و مرادوه او با کوفه که مرکز استقرار واقفیان محسوب می‌شده، می‌توان نتیجه گرفت که او ابتدا واقفی بوده است؛ اما هنگامی که به مذهب امامی در می‌آید و مجال بروز مذهب خود را در مهد سنی مذهبان و واقفیان نمی‌یابد، به بغداد نقل مکان می‌کند.

۴. نجاشی، ابوطالب انباری را توثیق کرده است؛ اما شیخ در رجالش او را ضعیف خوانده است. برخی معتقدند، فرد تضعیف شده، راوی دیگری به نام «انصاری» است و توثیق از آن «انباری» است. نظریه تعدد روات به جهت یکی بودن اساتید و سایر قرائن، صحیح به نظر نمی‌رسد. بعضی دیگر، تضعیف او را ناظر بر مذهب و توثیقش را متعلق به حوزه نقل روایات دانسته‌اند. گروهی دیگر، کلام نجاشی را به جهت اضطراب بودن بر سخن شیخ ترجیح داده‌اند. عده‌ای نیز، به دلیل وجود تعارض در شرح حال انباری، او را ضعیف دانسته یا از بیان نظر صریح در مورد وثاقت او امتناع کرده و بر او توقف نموده‌اند؛ اما شواهد متعدد، نشان از وثاقت و قابل اعتماد بودن ابوطالب انباری دارد.

۵. اگرچه در کتب حدیثی، از جمله تهذیبین که نزدیک به عصر ابوطالب انباری به نگارش در آمده، تعداد محدودی روایت از طریق او نقل شده است؛ اما الحاق سند کتب، به سند روایات موجب می‌شود تا او در سند بسیاری از روایات جای گیرد و بر این اساس، می‌توان او را از جمله افراد کثیر الروایه خواند.

منابع و مأخذ

- آقابزرگ تهرانی، محمد حسن. (۱۴۰۸). الذریعة. موسسه اسماعیلیان.
- ابن اثیر، علی بن محمد. (۱۳۸۵). الكامل فی التاریخ. دار صادر.
- ابن حجر، احمد بن علی. (۱۳۹۰). لسان المیزان. مؤسسة الأعلمی للمطبوعات.
- ابن داود حلی، حسن بن علی. (۱۳۸۳). رجال ابن داود. دانشگاه تهران.
- ابن فقیه، احمد بن محمد. (۱۴۱۶). البلدان. عالم الکتب.
- ابن ندیم، محمد بن اسحاق. (بی‌تا). الفهرست لابن الندیم. دار المعرفة.
- ابن جوزی، عبدالرحمن بن علی. (۱۴۱۲). المنتظم فی تاریخ الأمم و الملوک. تحقیق: محمد عبدالقادر عطا و مصطفی عبدالقادر عطا، دار الکتب العلمیة.
- ابن غضائری، احمد. (۱۳۶۴). الرجال. اسماعیلیان.
- اثباتی، اسماعیل و طباطبائی، سیدکاظم. (۱۳۹۶). تبارشناسی منابع روایات اعتقادی الکافی. کتاب قیم، ۷(۲)، پیاپی: ۱۷، ۲۶۵-۲۸۸.
- اردبیلی، محمدعلی. (بی‌تا). جامع الرواة. مکتبة المحمدي.
- امین، سید محسن. (بی‌تا). اعیان الشیعة. دار التعارف.
- بحشل، اسلم بن سهل. (۱۴۰۶). تاریخ واسط. عالم الکتب.
- بهایی، محمد بن الحسین. (بی‌تا). مشرق الشمسین و اکسیر السعادتین. بصیرتی.
- پاکتچی، احمد. (۱۳۷۸). مدخل ابوطالب انباری. دانشنامه بزرگ اسلامی.

- پاکتچی، احمد. (۱۳۹۱). حوزه‌های کم‌شناخته و متقدم حدیث و معارف امامیه در عراق، شام و مصر. مطالعات تاریخی قرآن و حدیث، ۱۸(۲)، پیاپی: ۵۲، ۱۲۵-۱۶۶.
- تفرشی، سیدمصطفی. (۱۳۷۶). نقد الرجال. مؤسسة آل البيت (ع).
- جعفریان، رسول. (۱۳۶۹). تلاش برای بازسازی کتاب المغازی ابان بن عثمان الأحمر. آینه پژوهش، ۶(۵)، پیاپی: ۳۵، ۱۷-۲۷.
- خلیفه بن خیاط اللیثی. (۱۴۱۵). تاریخ خلیفه بن خیاط. دار الکتب العلمیه.
- خویی، سید ابوالقاسم. (۱۴۱۳). معجم رجال الحدیث. بی‌نا.
- دارقطنی، علی بن عمر. (۱۴۰۴). سؤالات الحاكم. مكتبة العارف.
- ذهبی، شمس‌الدین محمد بن احمد. (۱۴۲۷). سیر أعلام النبلاء. دار الحدیث.
- ذهبی، شمس‌الدین محمد بن احمد. (۱۳۸۲). میزان الاعتدال فی نقد الرجال. دار المعرفة.
- ذهبی، شمس‌الدین محمد بن احمد. (۱۴۰۷). تاریخ الإسلام. دار الکتب العربی.
- زراری، ابو غالب. (۱۳۹۹). تاریخ آل زرار. مطبعة ربانی.
- ساعدی، حسین. (۱۴۲۶). الضعفاء من رجال الحدیث. دار الحدیث.
- شهرستانی، محمد بن عبد‌الکریم. (۱۳۶۴). الملل و النحل. الشریف الرضی.
- شوشتری، محمدتقی. (۱۴۱۰). قاموس الرجال. مؤسسة النشر الاسلامی التابعة لجماعة المدرسين بقم.
- صفاریان همدانی، علیرضا؛ ناصح، علی احمد و دیاری بیدگلی، محمدتقی. (۱۳۹۹). نظریه تحلیل فهرستی احادیث؛ چبستی و ابهامات. مطالعات فهم حدیث، ۷(۲)، پیاپی: ۱۳، ۲۴۹-۲۷۱. <https://doi.org/10.30479/mfh.2020.2258>
- علامه حلی، حسن بن یوسف. (۱۴۱۱). خلاصة الاقوال. دار الذخائر.
- طلوع هاشمی، سیده زینب؛ طباطبایی، سیدکاظم و جلالی، مهدی. (۱۳۹۴). بازخوانی دیدگاه رجال شناسان متقدم و متأخر درباره مفضل بن عمر جعفی، کتاب قیم، ۵(۲)، پیاپی: ۱۳، ۹۳-۱۱۶.
- کلباسی، ابو المعالی محمد بن محمدابراهیم. (۱۴۲۲). الرسائل الرجالية. دار الحدیث.
- کشی، محمد بن عمر. (۱۳۴۸). الرجال. دانشگاه مشهد.
- کلینی، محمد بن یعقوب. (۱۳۶۳). الکافی. دار الکتب الاسلامیه.
- مامقانی، عبدالله. (بی‌تا). تنقیح المقال فی علم الرجال. بی‌نا.
- میرداماد، محمدباقر بن محمد. (بی‌تا). اثنا عشر رسالة. سید جمال‌الدین میردامادی.
- معاذیدی، عبدالقادر سلمان. (۱۴۲۶). واسط فی العصر العباسی. الدار العربیة للموسوعات.
- نجاشی، احمد بن علی. (۱۴۰۷). الرجال. قم، مؤسسة النشر الاسلامی التابعة لجماعة المدرسين بقم.
- نمازی، علی. (۱۴۱۹). مستدرک سفینه البحار. دفتر انتشارات اسلامی.
- نمازی، علی. (۱۴۱۲). مستدرک علم رجال الحدیث. شفق.
- نویختی، حسن بن موسی. (۱۳۸۱). فرق الشیعة. تحقیق: محمدجواد مشکور، شرکت انتشارات علمی و فرهنگی.
- نوری، میرزا حسین. (۱۴۱۶). خاتمة المستدرک. مؤسسه آل البيت (ع).
- وجیه، عبدالسلام بن عباس. (۱۴۲۰). أعلام المؤلفین الزیدیه. مؤسسة الإمام زید بن علی الثقافية.

References

- Allameh Helli, Hassan bin Yousuf. (1990). *Summary of sayings*. Dar al-Zakha'ar. [In Arabic]
- Amin, Sayyed Mohsen. (n.d.). *A'yan al-Shia*. Dar al-Ta'arif. [In Arabic]
- Aqabozorg Tehrani, Mohammad Hassan. (1987). *Al-zarieh*. Ismaili Institute. [In Arabic]
- Ardebili, Mohammad Ali. (n.d.). *Jame'i al-Rowat*. Maktaba al-Mohammadi. [In Arabic]
- Baha'i, Mohammad bin al-Hosseini. (n.d.). *Mashreq al-Shamsain wa al-Iksir al-Sa'daatain*. Basirati. [In Arabic]
- Bahshal, Aslam bin Sahl. (1986). *Wasit History*. Aalam al-Kutub. [In Arabic]
- Dar al-Qutni, Ali bin Omar. (1983). *Questions of the Ruler*. Maktaba al-Arif. [In Arabic]
- Esbati, Ismail, & Tabatabai, Sayyid Kazim. (2017). Genealogy of Sources of al-Kāfi's Ideological Hadiths. *Kitab Qayyem*, 7(2), 265-288. [In Persian]
- Ibn al-Ghazairi, Ahmad. (1985). *Al-Rijal*. Ismailis. [In Arabic]
- Ibn al-Jawzi, Abd al-Rahman bin Ali. (1992). *Al-Muntazem fi Tarikh al-Umam wa al-Muluk* (edited by by Mohammad Abd al-Qadir Ata and Mustafa Abd al-Qadir Ata). Dar al-Kutub al-Ilmiyyah. [In Arabic]
- Ibn Athir, Ali ibn Mohammad. (1965). *Al-Kamel fi al-Tarikh*. Dar Sader. [In Arabic]

- Ibn Dawood Helli, Hassan bin Ali. (1963). *Rijal Ibn Dawood*. University of Tehran. [In Arabic]
- Ibn Faqih, Ahmad bin Mohammad. (1996). *Al-Boldan*. Aalam al-Kutub. [In Arabic]
- Ibn Hajar, Ahmad bin Ali. (1969). *Lesan al-Mizan*. Al-Alami Publishing House. [In Arabic]
- Ibn Nadim, Mohammad bin Ishaq. (n.d). *Al-Fihrist for Ibn Nadim*. Dar al-Ma'aref. [In Arabic]
- Jafarian, Rasool. (1980). An attempt to reconstruct the book of al-Maghazi, Abban bin Uthman al-Ahmar. *Ayegah Pajoohesh*, 6(5), 35, 17-27. [In Persian]
- Kalbasi, Abu al-Ma'ali Mohammad bin Mohammad Ibrahim. (2001). *Al-Rasa'el al-Rijaliyah*. Dar al-Hadith. [In Arabic]
- Kashi, Mohammad bin Omar. (1929). *Al-Rijal*. Mashhad University. [In Arabic]
- Khalifah bin Khayyat al-Laithi. (1994). *History of Khalifah ibn Khayyat*. Dar al-Kutub al-Ilmiyyr. [In Arabic]
- Khoei, Sayyid Abu al-Qasim. (1992). *Mojam Rijal al-Hadith*. n.p. [In Arabic]
- Kolayni, Mohammad bin Ya'qub. (1943). *Al-Kafi*. Dar al-Kutb al-Islamiyyeh. [In Arabic]
- Mamaqani, Abdullah. (n.d.). *Tanqih al-Maqal fi 'ilm al-Rijal*. n.p. [In Arabic]
- Mirdamad, Mohammad Bagher bin Mohammad. (n.d.). *Ithna Ashar Risala*. Seyyed Jamaluddin Mirdamadi. [In Arabic]
- Moazedi, Abdul Qadir Salman. (2005). *Wasit fi al-Asr al-Abbasi*. Al-dar al-Arabiya for encyclopedias. [In Arabic]
- Najashi, Ahmad bin Ali. (1986). *Al-Rijal*. Qom. [In Arabic]
- Namazi, Ali (1991). *Mustadrak Ilm Rijal al-Hadith*. Shafaq. [In Arabic]
- Namazi, Ali (1998). *Mustadrak Safina alBahar*. Islamic Publications Office. [In Arabic]
- Nobakhti, Hassan bin Mousa. (1961). *Feraq al-Shia* (edited by Mohammad Javad Mashkoor). Scientific and Cultural Publishing Company. [In Arabic]
- Nouri, Mirza Hossein. (1995). *Khatima al-Mustadrak*. Al-e Bayt Institute. [In Arabic]
- Paktchi, Ahmad. (1978). *An Introduction to Abu Talib al-Anbari*. Encyclopaedia of the Great Islam. [In Persian]
- Paktchi, Ahmad. (2012). Little-known and early areas of Hadith and Imamiyyeh teachings in Iraq, Syria and Egypt. *Historical Studies of the Quran and Hadith*, 18(2), 125-166. [In Persian]
- Saedi, Hossein. (2005). *Non-authentic men of Hadith*. Dar al-Hadith. [In Arabic]
- Safarian Hamadani, Alireza, Naseh, Ali Ahmad, & Dayyari Bidgoli, Mohammad Taghi. (2019). The theory of bibliographic analysis of hadiths: Tenets and ambiguities. *Studies on the understanding of Hadith*, 7(2), 249-271. [In Persian] <https://doi.org/10.30479/mfh.2020.2258>
- Shahristani, Mohammad bin Abdul Karim. (1944). *Al-Milal wa al-Nihal*. Al-Sharif al-Razi. [In Arabic]
- Shoushtari, Mohammad Taghi. (1989). *Ghamus al-Rijal*, Al-Nashr al-Islami Institution affiliated to the council of Howzeh teachers in Qom. [In Arabic]
- Tafreshi, Sayyed Mustafa. (1997). *Naghd al-Rijal*. Aal al-Bayt Foundation. [In Arabic]
- Tolou Hashemi, Sayyede Zainab, Tabatabai, Sayyed Kazem, & Jalali, Mahdi. (2015). Rereading the views of early and late jurists on Mufaddal ibn Omar Jaafi. *Kitab al-Qayyem*, 5(2), 93-116. [In Persian]
- Wajih, Abd al-Salam bin Abbas. (1999). *Alam al-Musannifin al-Zeidiyyah*. Imam Zeid bin Ali Cultural Foundation. [In Arabic]
- Zahabi, Shams al-Din Mohammad bin Ahmad. (1962). *Mizan al-Itidal fi Naghd al-Rijal*. Dar al-Ma'rifa. [In Arabic]
- Zahabi, Shams al-Din Mohammad bin Ahmad. (1986). *History of Islam*. Dar al-Kutub al-Arabiyyeh. [In Arabic]
- Zahabi, Shams al-Din Mohammad bin Ahmad. (2006). *Siar Alam al-Nubala*. Dar al-Hadith. [In Arabic]
- Zorari, Abu Ghalib. (2019). *Tarikh Ale Zurarah*. Rabbani Press. [In Arabic]